Journal of Language and Literature ISSN: 2078-0303
Vol. 16. No. 1. March, 2026
https://mbsresearch.com/
An International, Peer Reviewed and Refereed Journal, Impact Factor-8.311

बृहस्पतिना उक्तः विद्यारम्भमुहूर्तः

प्रो. विश्वरञ्जनपतिः
आचार्यः विद्याशाखाप्रमुखश्च, ज्योतिषविद्याशाखा,
केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, श्रीसदाशिवपरिसरः, पुरी, ओडिशा

वेदे यागानुष्ठानादीनि यज्ञकमर्माणि विधीयते । इष्टफलप्राप्तिपूर्वकयज्ञकर्मसम्पादनार्थं समुचित-शुभकालोऽपेक्ष्यते। तदर्थं वेदाङ्गभूतकालनिधानाख्यं सिद्धान्त-संहिता-होरेति त्रिस्कन्धात्मकं ज्यौतिषं शास्त्रं प्रप्रथमं ब्रह्मदेवः नारदाय कथयामास। त्रिस्कन्धज्योतिषशास्त्रस्यापि षडङ्गानि वर्तन्ते। तानि भवन्ति -

स्कन्धत्रयात्मकं ज्योतिश्शास्त्रमेतत् षडङ्गवत्।
गणितं संहिता होरा चेति स्कन्धत्रयं मतम्॥
जातकगोलनिमित्तप्रश्नमुहूर्ताख्यगणितनामानि।
अभिदधतीहषडङ्गान्याचार्या ज्यौतिषे महाशात्रे॥[1]

सिद्धान्त-संहिता-होरेति त्रिस्कन्धज्यौतिषशास्त्रस्य गणित-गोल-मुहूर्त-निमित्त-प्रश्न-जातकाख्यानि षडङ्गानि वर्तन्ते। यज्ञकर्मानुष्ठानाय ज्योतिषशास्त्रस्यात्यन्तलोकोपकारकत्वादस्य शास्त्रस्य बहवः आर्षग्रन्थाः सम्प्राप्यन्ते। तेष्वार्षग्रन्थेषु बृहस्पतिविरचितं मुहूर्तविधानमन्यतमम्। ग्रन्थेऽस्मिन् संस्काराः यात्रा-वास्तु-कृषि-चिकित्सा-वाणिज्य-वशिकरण-मारण-उच्चाटन-शुभकर्मणां निर्विघ्नेन सफलतायै मुहूर्तविचारः कृतं वर्तते । एतेषु विचारणीयमुहूर्तविषयेषु विद्यारम्भमुहूर्तः सुप्रसिद्धः। यथोक्तम् आचार्यदेवर्गुरुबृहस्पतिना -

विद्यया सर्वसिद्धिः स्यात्सम्पदः प्राप्तिरेव च।
समुच्चया सर्वसिद्धिः स्यात्समुच्चयाप्तिरेव च॥

अनेनाचार्य-देवगुरुबृहस्पतिवचनेन ज्ञायते यत् नरः विद्यां प्राप्नोति चेत्तर्हि सर्वसिद्धिप्राप्तुं शक्नोति। एवं सर्वा सम्पदाः स्वतः आगच्छन्ति । अतः सर्वसिद्धिप्राप्त्यर्थं शुभमुहूर्ते विद्यारम्भः करणीयः । अतः यज्ञोपवीतसंस्कारानन्तरं त्रिकालसन्ध्या आचरणीया।

यदि भाद्रपदमासस्य पूर्णिमातिथौ कन्याराशिं प्रति सूर्यसंक्रमणं भवति तदा सरस्वतीयोगः सम्भवति तदा विद्यारम्भसंस्कारः क्रियते चेत् चतुर्दशविद्याज्ञानं भवति। नाम सः विशिष्टविद्वान् भवतीत्यर्थः।

कन्यार्के यदि संयुक्ते योगे सारस्वते तदा।
आरम्भेत्सर्ववेदांश्च विद्याश्चैव चतुर्दशः॥

एतस्मिन् कालाभावे शुभमासे उत्तरायणस्य प्रथमतृतीयमासेषु विद्यारम्भशुभः इति। वेदोक्तप्रमाणं वर्तते । ब्रह्मा-विष्णु-महेश्वराः एते त्रिदेवाः विद्यां प्रयच्छन्ति । तदर्थं सौम्यादयः चतस्त्रः ताराः मृगशिराहस्तस्वातिचित्राः नक्षत्राणि शुभानि भवन्ति।

विद्या प्रभावमेतेषां त्रिमूर्तिनां त्रिमूर्तिता।
ताराश्चतस्त्रः सौम्याद्या हस्तास्तिस्त्रः सवैष्टवाः॥

मुहूर्तचिन्तामणिकारः-

[1] प्र.मा./प्र.अ./श्लो.सं. ६

गणेश-विष्णु-वाग्रमाः प्रपूज्य पञ्चमाब्दके।
तिथौ शिवार्कदिग्विष्टशरत्रिके रवावुदक्॥
लघुश्रवोऽनिलान्त्यभादितोशतक्षमित्रभे।
चरोनसत्तनौ शिशोर्लिपिग्रहः सतां दिने॥[2]

मुहूर्तमार्तण्डे -

विद्यां मौञ्जयुक्तकाले स्थिरचरहरिजत्र्यत्तरब्राह्महीने।
मौञ्जया ऊर्ध्वं गणेशं गिरमपि विधिवत्पूजित्वारभेत॥[3]

अनुराधा, अश्विनीनक्षत्रे च विद्यारम्भः शुभकरः। एवं उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तरभाद्रपद, रेवती, रोहिणीनक्षत्रेषु तथा सारस्वतयोगे एवं सप्तर्षियोगे दृष्टे प्रतिपदा-द्वितीया-तृतीया-पञ्चमी-षष्ठी-दशमी तथा एकादशीतिथिषु विद्यारम्भः अत्यन्तं शुभकरं भवति। सप्तमी, त्रयोदशीतिथ्योः विद्यारम्भः अशुभः। कदाचित् सप्तमी, त्रयोदशीतिथ्योः विद्यारम्भः शुभः स्यात्। रिक्तातिथयः (४,९,१४) विद्यारम्भे सर्वदा वर्जनीयाः। यथोक्तं आचार्यबृहस्पतिना-

प्रथमा च द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा।
षष्ठी च दशमी चैवमैकादश्यः सुपूजिताः॥
विघ्नदौ वर्जितव्यौ तौ सप्तमी च त्रयोदशी।
रिक्तानध्यायसंज्ञा ये विशेषा ते विवर्जिताः॥
त्रयोदश्यापि सप्तम्या कदाचिच्छुभदा तिथिः॥

मुहूर्तचिन्तामणिकारः -

मृगात्कराच्छुतेस्त्रयेऽश्विमूलपूर्विकात्रये
गुरुद्वयऽर्कजीवविवित्सितेऽह्नि षड्गरत्रिके।
शिवार्कदिग्द्विके तिथौ ध्रुवान्त्यमित्रभे परैः
शुभैरधितिरुमा त्रिकोणकेन्द्रगैः स्मृताः॥[4]

यदा चन्द्रः बुधनवांशे, बुधश्च बृहस्पतिशुक्राभ्यां संदृष्ट तदा वारवर्ग, लग्नं प्रति शनिमङ्गलयोः दृष्टिः वर्तेते चेदपि विद्यारम्भः न अशुभकरः। रविचन्द्रयोः योगः मध्यमसंज्ञकः। अन्येषां ग्रहाणां योगे तु उत्तमः। चरस्थिरद्विस्वभावराशयः विद्यारम्भे यथाक्रमं मध्यमः, उत्तमः, अधमश्च भवति।

मध्यमौ रविशीतांशौः शेषाणामुत्तमाः स्मृताः।
चरस्थिरोभयाः नक्षत्रा मध्यमाधमपूजिताः॥

यदा चन्द्रो बुधांशस्थौ बुधजीवसितेक्षितः।
वारवर्गोदया वर्ज्या दर्शनं चार्किभौमयोः॥

विद्यायोगे दृष्टः ग्रहाः पूज्याः भवन्ति। विद्या आरम्भसमये पापग्रहः तृतीय-षष्ठ एकादश एवं शुभग्रहाः त्रिकोण-पञ्चम-नवमभावेषु शुभाः भवन्ति।

[2] **मुहूर्तचिन्तामणिः ५/३७**
[3] **मुहूर्तमार्तण्डः ३/१८**
[4] **मुहूर्तचिन्तामणिः ५/३८**

विद्यायोगेषु दृष्टेषु सर्वे पूज्यतमा ग्रहाः ।
त्रिषडायगताः पापास्त्रिकोणे कण्टके शुभाः ।।

विद्यारम्भे पापाः विहाय सर्वे शुभग्रहाः पञ्चमे शुभाः। पापग्रहाणां संयोगे न भवति चेत् लग्ने चन्द्रस्य पुत्रः बुधः विशेषरूपेण शुभः भवति। तथा सप्तमे शुभग्रहाः पापग्रहाः वा शुभाः न भवन्ति। एवं लग्ने विशेषरूपेण शुभग्रहाः शुभाः भवन्ति। यथा बृहस्पतिना-

विद्यारम्भे सुपूज्यास्स्युः पञ्चमे पापवर्जिते।
पञ्चमस्थाः शुभास्सर्वे सुपूज्या नीचवर्जिताः ।।
विशेषादुदितस्सौम्यः पापसंयोगवर्जितः ।
न कोऽपि सप्तमे पूज्यस्थितः क्रूरोऽपि वा पुनः ।
विशेषाच्छुभगे लग्ने शुभग्रहयुते शुभः ।।

भेरी-ताल-नाट्य-सङ्गीत-सामुद्रिकादिषु अध्ययनाय हस्त-पुष्प-पुनर्वसुनक्षत्रे शुभावहाः भवन्ति।

भेरीतालादिशास्त्रेषु नाट्ये सामुद्रिकाह्वये।
हस्तस्तिष्यस्तथादित्यः सङ्गीते सौम्यमेव च ।।

गान्धर्व-नीतिशाख-शकुनशास्त्र तथा वेदज्ञानाय रोहिणी-आश्लेषानक्षत्रे शुभे।

गान्धर्वे नीतिशास्त्रे च प्रशस्तौ पवनादिति।
सार्पश्शकुनिकज्ञाने वेदे रोहिण्य हि शुभौ ।।

धनुर्वेदः तथा आयुर्वेदाध्ययनार्थं धनिष्ठा प्रशस्तः। परन्तु अन्यशास्त्राणाम् अध्ययनाय विशेषरूपेण शुभः भवति।

वासवं स्याद् धनुर्वेदे चायुर्वेद विशेषतः ।
हस्तो बहूनां शास्त्राणां विशेषेण प्रशस्यते ।।

अर्थशास्त्र-क्षुरिका-वेदशान्तिक गन्धक-मल्लविद्या-तुरग-हस्ति-रूपविद्यादि अभ्यासार्थ हस्तानक्षत्रं शुभं भवति।

कौटिल्ये क्षुरिकागेये वेदशान्तिकगन्धके।
मल्ले महानसे खड्गे रूपे तुरगवारणे ।।

शाखाभ्यासः च अधिरोहणे आद्रा-पुष्य-त्र्युत्तरा-पूषा-श्रवणा-रोहिणी स्वात्पादयः नक्षत्राणि शुधानि। कुक्कुटशास्त्र-आयुर्वेदयोः अनुराधा, गजाश्वयोः आरोहणे भूयसंज्ञकनक्षत्राणि (रोहिणी-उत्तरफाल्गुनि-उत्तराषाढा-उत्तरभाद्रपद) शुभानि।

शास्त्राभ्यासेऽधिरोहे च रौद्रतिष्योत्तरत्रयम्।
पुष्यश्रवणरोहिण्यः सौम्यवायु च शोभनाः ।।
मैत्रः कुकुटशास्त्रे स्यादायुर्वेदे गजाश्वयोः ।
तयोरारोहणे चैव ध्रुवभानि शुभानि च ।।

गजाश्वयोः विद्ययोः अश्विनी, चित्रकविद्यासु स्वाति-अनुराधा-पुनर्वसुनक्षत्राणि शुभानि।

अश्विनी चाश्वविद्यायां गजविद्यासु सोमनम्।
त्वाष्ट्रं चित्रकविद्यासु स्वाती मैत्रं पुनर्वसु ।।

गजविद्याज्ञानार्थं जन्मनक्षत्रं शुभं ज्ञेयम् । जन्मनक्षत्रस्य पूर्वार्धं नरेभ्यः उत्तरार्धं च अङ्गनानाम्,

अश्वविद्यायां पूर्वाषाढ-अश्विनीनक्षत्रे स्त्रीपुरुषाभ्यां श्रवणनक्षत्रं शुभं भवति। यथा-

गजानां जन्मभं सौम्यं पुमान् पूर्वे पराङ्गना।
हयानां वारुणाश्विन्योः स्त्रीपुंसोर्जन्मभे हरेः ।।

धर्मशास्त्राध्ययनाय पूर्वाषाढा-उत्तराषाढा-श्रवणा-धनिष्ठा एवं रेवती-अश्विनी पुष्प-हस्त-चित्रा-स्वाति-विशाखा-अनुराधा-ज्येष्ठानक्षत्राणि शुभानि।

धर्मशास्त्रेषु विश्वाद्यत्रितयं पौष्णमेव च।
अश्विनी रोहिणी सौम्यं पुष्यं हस्तादिपञ्चकम् ।।

ज्योतिःशास्त्रवेदाङ्गशास्त्राणामध्ययनेस्वाती-हस्त-पुनर्वसु-रेवती-अश्विनी-मूल-शतभिषादि नक्षत्राणि शुभानि।

ज्योतिषाद्यङ्गशास्त्राणां स्वाती हस्तपुनर्वसु।
पौष्णहस्ताश्विनीमूलवारुणाः स्युः सुपूजिताः ।।

योगशास्त्राभ्यासे मृगशिरा-शतभिषा, आयुर्वेदाध्ययने हस्त-स्वाती-अश्विनी-पुष्यनक्षत्राणि श्रेष्ठानि भवन्ति। यथोक्तम् आचार्यबृहस्पतिना-

वारुणं योगशास्त्रेषु समयेष्विन्दुभं शुभम्।
हस्तस्वात्याश्विसौम्यास्स्युरायुर्वेदे सुपूजिताः ।।

शब्दशास्त्राध्ययने धनिष्ठा-रेवती-मृगशिरा-रोहिणी-पुष्य-अनुराधा-पुनर्वसु-हस्तनक्षत्राणि प्रशस्तानि। गणितशास्त्राध्ययने रेवती-हस्त-अनुराधा-पुष्य-आद्रा-धनिष्ठानक्षत्राणि पुनः ज्यौतिष-शास्त्राध्ययने रोहिणी-शतभिषा च शुभे।

वासवो रेवती सौम्यरोहिणीपुष्यमैत्रभे।
पुनर्वसु च हस्तश्च शब्दशास्त्रेषु पूजिताः ।।
गणिते रेवती हस्तमैत्रपुष्यार्द्रवासवाः।
ज्योतिः शास्त्रे निमित्ते च रोहिणी वारुणे शुभे ।।

अर्थशास्त्राध्ययने पुनर्वसु-श्रवण-स्वाती-पुष्य-हस्त-अश्विनी-शतभिषा-उत्तरात्रय-रोहिणी-नक्षत्राणि शुभानि।

आदित्यो वैष्ववस्स्वातीतिष्यहस्ताश्विवारुणाः।
त्रीण्युत्तराणि रोहिण्योऽप्यर्थशास्त्रे सुपूजिताः ।।

क्षिप्रसंज्ञकनक्षत्रेषु (अश्विनि-पुष्य-हस्त-अभिजित) शैवागम। तथा चरसंज्ञकनक्षत्रेषु वैष्णवागमस्य अध्ययनं करणीयम्।

शैवागमे शुभान्याहुः क्षिप्राण्युग्राणि मान्यपि।
ततो विष्णवागमे शस्तश्चरः साधारणानिभम् ।।

ध्रुवनक्षत्रेषु (रोहिणी-उत्तरफाल्गुनी-उत्तरषाढा-उत्तरभाद्रपद) सर्वसाधारणान्यपि सर्वे शास्त्राणां तथा सर्वविद्यासु सर्वप्रकारस्य ज्ञानाय मृदुर्सज्ञकनक्षत्रेषु (मृगशिरा-अनुराधा-चित्रा-रेवती) अध्ययनं प्रारम्भणीयम्।

ध्रुवाणि सर्वशास्त्रेषु सर्वसाधारणान्यपि।
मृदुनि सर्वविद्यासु सर्वज्ञानेषु भान्यपि ।।

मृदुध्रुवक्षिप्रचरे ज्ञे गुरौ वा खलग्नगे।
विधौ जीववर्गस्थे शिल्पविद्या प्रशस्यते ।।[5]

उपरि उक्तानि शुभमुहूर्तेषु शुभवारे, शुभांशे, शुभदृष्टियुते विद्यारम्भः शुभः भवति। विशेषरूपेण बुधस्य लग्नवर्गहोरावासरादियुतो दृष्टो चेत् तथा बुधः अस्तगतः न स्यात्तर्हि शास्त्राध्ययनाय शुभमुहूर्त इति सर्वे आचार्याः समर्थयन्ति। यथोक्तं च बृहस्पतिना-

विशेषाद्बुधवर्गेषु बुधदृष्टे बुधोदये।
बुधवारे च होरायां शंसन्ति ज्ञेऽप्यनस्तगे ।।
एषु सर्वेषु शास्त्रेषु शुभस्यादितरेषु च।
अपवादो न चेत्तत्र योगान् वक्ष्याम्यभीष्टदान् ।।

आचार्यबृहस्पतिः द्वारा उक्तेषु विद्यारम्भमुहूर्तेष्वध्ययनारम्भेण शास्त्रज्ञानं समीचीनं भवति । अतः शुभमुहूर्त्तेषु विद्यारम्भेण मन्दबुद्धिः बालकः अपि शुभसमयकारणात् बुद्धिमानः भवितुम् अर्हति । अर्थात् अक्षरज्ञानार्थं शुभमुहूर्त्तस्य मान्यता प्राचीनकालाद् अधुना पर्यन्तम् अस्माकं समाजे प्रथमस्थाने अस्ति, यतोहि विद्यायाः एव स्वकर्तव्यस्य बोधः भवति। अतः कर्तव्यनिष्ठायां कार्ये च आसक्तिः एव, जीवनस्य सफलता वर्तते। अर्थात् विद्वांसो हि देवाः अत एव जीवने उपयोगं कृत्वा लाभः स्वीकुर्वन्तु इति प्रार्थनया वरमामि विस्तरभयात्।

सन्दर्भग्रन्थसूची -

1. बृहस्पतिविरचितं मुहूर्तविधानम् (षोडशोऽध्यायः)।
2. श्रीरामदैवज्ञकृतः मुहूर्त्तचिन्तामणिः।
3. मुहूर्तमार्तण्डः

[5] **मु.मा. ४१**